

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СРЪБСКАТА КНИЖНИНА КАТО ИЗВОР ЗА ЖИТИЕ НА СТЕФАН ДЕЧАНСКИ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Донка ПЕТКАНОВА (СОФИЯ)

Изследванията върху Житие на Стефан Дечански показват, че за създаването на тази творба Григорий Цамблак черпи идеи или фактически материал от широк кръг писмени паметници (жития, хроники и др.). Отдавна е посочена връзката на автора с първото сръбско житие на крал Стефан Урош III¹, написано около 1339 г. На това житие — както на заетото от него, така и на съществените различия на Цамблак от него — се спирам и аз в една по-обширна работа, която понастоящем подготвям за печат. Ето защо тук няма да разглеждам този въпрос.

В своето изследване за връзките на Григорий Цамблак със Сърбия Г. Данчев предполага, че освен Първото житие (по-нататък ПЖ) на Стефан Дечански Григорий Цамблак е познавал „и други извори, в които се говори за този сръбски крал“. „По всяка вероятност той е чел и житието на крал Милутин, където подробно се говори за ослепяването на Стефан Дечански. Може да се допусне също, че нему са били известни ако не трите хрисовула на Стефан Дечански, то поне Дечанският хрисовул от 1330 г., пазен в Дечанския манастир. Възможно е Григорий Цамблак да се е докоснал и до други извори, стигнали или не до наши дни.“²

Г. Данчев не се заема да провери тези правдоподобни от логическо гледище предположения, но с тях подтиква други учени да продължат изследванията. Г. Сване показва зависимост на Житието от Дечанския хрисовул на крал Стефан, но не всички приведени от него примери са убедителни³.

Работейки специално над въпроса за изворите на Григорий Цамблак, аз си поставих задача да потвърдя или да отхвърля предположенията на колегата Данчев. Трябваше да разбере кои сръбски паметници Цамблак е познавал и да се опитам да отговоря на естествено следващия въпрос — как авторът ги е използвал.

I. 1. Според Първото житие на краля иде „богоугодната мисъл“ да издигне храм на Спасителя Христос⁴. След това сръбският автор съб-

щава, че храмът бил наречен „Възнесение Господне“ (ПЖ, с. 203). Цамблак съобщава същото събитие. Между двете жития обаче има разлики.

а) В ПЖ крал Стефан смисля смъртния час, не знае след колко дни ще тръгне по „прискръбния“ път; тогава няма да има полза от славата и богатството, а ще бъде мъчен. Затова иска да извърши някоя добродетел, както родителите му са въздигали храмове за вечен спомен (ПЖ, с. 200—201). Следователно храмът се издига за спомен и за спасение на душата. У Цамблак желанието на краля да вдигне храм в чест на Бога е мотивирано по друг начин. Той иска да даде нещо на Господа за всичко, което му е дал, т.е. в знак на благодарност: *И что въздамъ Господяви о всѣхъ, ихъ же въздасть ми?* (ЖСД, с. 100). Това е библейски цитат (Пс:115). Никак обаче не е случайно, че у Цамблак той съвпада с думите на Стефан Дечански в неговия Хрисовул от 1330 г.: *Уто ти въздамъ, Владико, мои Христе, за вса, яже ми въздасть*⁵. Оттук Цамблак е заел мотивировката на краля да построи храм заедно с цитата, който съвсем леко е уточнил според псалтирния текст.

б) Втората разлика между двете жития е в названието на храма. При ПЖ, както споменах, то е „Възнесение Господне“, а у Цамблак е храм на „Вседържителя Бога“, т.е. Пантократор. Тъкмо това име е документирано в Хрисовула на Стефан Дечански: *Хрисовуль иже въ домоу Пандократора*. Освен това върху кръст, подарен на манастира от крал Стефан, е записано: *Мы Стефанъ Урош [III] приложихъ домоу Пандократороу, зовомъ Дечани...*⁶

1. 2. Григорий Цамблак споменава името на игумена на новия манастир — Арсений и му дава висока оценка: „Равния на Ангелите Арсений, мъж остарял в добродетели и изнурен достатъчно от постнически мъки“ (с. 105). Такъв момент в ПЖ няма. Какви достоверни извори Цамблак познава, които му дават основание да спомене с благоговение името на игумена, „извикан“ от краля? Най-напред това е отново Дечанският хрисовул. Тъкмо тук Стефан съобщава, че „поставил“ за игумен Арсений. Тези думи Цамблак приема като достоверни, но те не са му достатъчни, за да направи оценката си. Името на настоятеля на братството в Хрисовула не е придружено с прослава на личността. Цамблак е получил допълнителна информация от други сръбски извори. В главната църква на Дечанския манастир има надпис от времето на Стефан Душан „в памет и помен“ на Стефан Урош III, завършващ така: *Богъ да прости прьваго игумена Ярсенина, троудивьшаго се ш мѣстѣ сѣмь светѣкъ*⁷. Запазени са и приписките на три книги, поръчани от Арсений. Две от тях са за нуждите на Дечанския манастир. По времето на Цамблак те са се намирили в библиотеката на тази обител. В приписката към първата книга, писана през 1337 г., се казва: *повелѣниемъ христолюбиваго и вогомъ избранаго, и смирънаго чрьноризца прьваго игумена дѣчанскога Ярсенина*⁸. Очевидно е, че както надписът на църквата, така и приписките по дечанските книги

са видени от игумен Григорий. Той е решил, че името на Арсений, споменато изрично в Хрисовула, заслужава да бъде отбелязано в Житието с почит и преклонение.

I. 3. И накрая още един аргумент за участието на Дечанския хрисовул в написването на Житието на Стефан Дечански. Ранното сръбско житие споменава даренията, с които кралят снабдил манастира, и Хрисовула, с който те се потвърждават. Такъв момент съществува и у Цамблак. На пръв поглед изглежда, че писателят заема информация от житието, но не е точно така. Общата фраза за даровете в ПЖ Цамблак запълва с повече конкретика. За това той взема образец от Хрисовула, където са изредени даровете. Цамблак обаче не го повтаря дословно, защото вероятно изхожда и от личните си впечатления. Когато около шестдесет години по-късно влиза в манастира, той е обогатен с дарове и украшения. Като споменава за много населени места, придадени на новата обител, авторът изрично бележи: *якоже и въ прѣклоудрѣмь хрисоволи стоеть даже и до дньсь* (ЖСД, с. 104). Изразът „стои даже и до днес“ ясно показва, че Хрисовулът лично е видян от писателя. Освен това, отбелязвайки дарените села, сръбският автор добавя: *и инехъ прочинихъ*, а Цамблак се изразява по-конкретно: *села и приходы по различныхъ мѣстехъ тоговы области обитѣли* приложи (ЖСД, с. 104). За да твърди това, той се опира тъкмо на Хрисовула. В него се казва: *сель и катоунъ влаш'кихъ и арванаш'кихъ*⁹. Ето ги общините от различни места на държавата. И в този случай Цамблак не заема буквално. Той обобщава със свои думи, но вярно по смисъл.

II. 1. Според Цамблак числеността на Шишмановата войска превишавала *многократно* войската на Стефан Дечански. Цамблак твърди, че сърбите били малко, а онези — множество, и за да даде представа за съотношението между силите, си служи с поговорката: *якоже аще ви кто реккль пет къ тысоуци* (ЖСД, с. 106). Днешните историци, изхождайки от сведенията на Никифор Григора и Йоан Кантакузин, смятат, че двете войски били почти равни. Защо Цамблак хиперболизира числеността на Шишмановата армия, макар да познава византийските хронисти? Преувеличаването е в полза на неговата агиографска задача, служи за възхвалата на героя победител. То обаче не е своеволно, а има своето основание в книжовни извори. Може да се допусне, че Цамблак е подсетен да преувеличи броя на Шишмановите войници от ПЖ, в което е употребен изразът *тъмы тъмами* — топос, който изразява неизброимо множество. ПЖ обаче не подчертава надмощие в количеството на Шишмановите войни. Според него и сръбската войска е многобройна. Стефан събира *многочъ множествочю избранихъ вон* (ПЖ, с. 180), с които се опълчва срещу българите. Изворът, който поднася на Григорий Цамблак по-конкретни данни за численото превъзходство на Шишмановата войска над сръбската, е Законникът на Стефан Душан и аз смятам, че авторът се е доверил главно

на него. Стефан Душан твърди, че срещу сърбите се опълчили седем царе. Всички те искали да поробят сръбското отечество. Тези, които дошли, били 80 000. Те влезли в сръбската земя „с много ярост“. Стефан Дечански събира войска „до 15 000“, излиза срещу врага и побеждава. Числените данни, които съобщава Стефан Душан, явно не са верни. В тях може да се съзре преднамерена умисъл. За Цамблак обаче са били безспорни, тъй като се намират в официален документ, съставен от името на един от главните участници във Велбъждката битка. Както и при други случаи, Цамблак не преписва извора си. Той не привежда цифри, но с поговорката „пет на хиляда“ и със сравнението, че множеството настъпвало „като развълнувано море“, писателят изразява тъкмо почерпаните от Законника сведения. Той ги изразява внушително по художествен път, като спазва смисъла им.

II. 2. Разказът на Цамблак за смъртта на Михаил Шишман се различава съществено от този в ПЖ. Както показвам в друга статия¹⁰, Цамблаковото повествование се сближава много със сведенията на Йоан Кантакузин и Никифор Григора. Най-вероятно той изхожда тъкмо от тях. Според двамата византийски историци Шишман е заловен жив от сърбите и отведен в техния лагер. Там след кратко време (според Григора след три дни) почива. У Цамблак е също така, но с разлика в някои подробности, които издават влиянието на още един извор. Според Житието Шишман бил заведен „при царевия син“. У византийските хронисти царят умира, защото е смъртно ранен. Намек за насилие няма. Изразът на Цамблак обаче и тоу живота [т.е. при царевия син] лиши се оумилнено [т.е. трогателно, жалостно] предполага насилствена намеса, екзекуция. За тези нови моменти, отклоняващи се от византийските автори, Цамблак е подтикнат от следните думи на Стефан Душан в автобиографичната част от неговия Законник: „На Михаила, царя български, с меч главата отнех“.

III. Освен разгледаните писмени паметници Цамблак използва за своята творба още сръбски извори — някои запазени като текстове, други предполагаеми. Той познава сръбски летописи, Житието на крал Милутин от архиепископ Даниил Печки, местни предания. Извън сръбската книжина използва византийската литература — хроники, Йоан Златоуст и др.

Интересни резултати дава сравнителният анализ на Житието на Стефан Дечански от Цамблак с Житието на крал Милутин (по-нататък ЖМ). Въпреки че е написано не от анонимен автор, а от авторитетен книжовник с висок духовен сан, и към това житие Григорий има силно критичен подход, както и към ПЖ. Показателно е не само какво Цамблак заема от житията и в каква форма го заема, но и какво *не* заема. Например в ЖМ са отразени два момента от историята, които са пряко свързани със Стефан Дечански, но не намират място в Цамблаковата творба. Те са: престоят му като заложник при татарския хан Ногай и женитбата му с дъще-

рята на българския цар Смилец, а от ПЖ — войната му с гърците след Велбъждката битка. Цамблак ги елиминира по свои съображения. Онова, което пък се опира на житията, винаги минава през неговата езикова и фактологическа ревизия. На места ЖМ е използвано с доверие — например сведенията за болестта и смъртта на Милутин. Към други моменти от ЖМ Цамблак се отнася много свободно. В разказа за ослепяването на Стефан той внася ред нови елементи, които са повлияни от други извори, и така създава нова версия. В някои случаи Цамблак достига дори до творческо своеволие. Според автора Стефан Дечански е оказал материална помощ на много църкви и манастири в отечеството си и извън него, издигнал е или обновил храмове и манастири в Египет, в Синайската планина, Йерусалим, Атон. Тази дейност не отговаря на историческата действителност. ПЖ, летописите и родословите говорят само за издигането на Дечанския манастир, а една грамота свидетелства за дарение на Хилендар. Данните за милостинята на краля спрямо църкви и манастири на *широка* територия се отнасят всъщност за Милутин. Те са изложени в ЖМ, откъдето минават и в сръбската летописна книжнина. Цамблак заема тези факти от някой препис на ЖМ (или от летописно съчинение) и ги пренася към дейността на Стефан Дечански.

Като съпоставяме Житие на Стефан Дечански с използваните книжовни извори, забелязваме, че Цамблак често дава предпочитание на историческите творби — византийски хроники, сръбски летописи, автентични документи, а житийните вести отхвърля или творчески преработва. За да постигне по-убедително повествование, или може би според него по-достоверно, за изграждането на един епизод писателят си служи с два и повече извора, които съчетава доста логично. Понякога критическият подход се отнася и до историческите творби, но в много по-малка степен. Имам впечатлението, че житийните източници Цамблак възприема повече като литературни съчинения, а не като достоверни извори. Тъкмо затова неговото отношение към тях е по-свободно, понякога дори своеволно. Ако е така, Цамблак се доближава до научната трактовка на агиографската книжнина.

Общо трябва да се каже, че независимо дали използва жития, летописи, авторитетни автори или документи, Григорий Цамблак не заема пасажите дословно. Той преценява факти и идеи, подрежда ги по свой начин, подчинява ги на своята задача да създаде „похвално житие“ на *мъченика* Стефан Дечански. Заедно с това авторът намира винаги свой израз. Това проличава не само при анализа на Житие на Стефан Дечански, но и при повечето творби на Цамблак. Той е в истинския смисъл на думата творец, надмогнал средновековното компилаторство и пряката зависимост от изворите.

БЕЛЕЖКИ

¹Данчев, Г. Григорий Цамблак в Сърбия и житието му за Стефан Дечански. – В: А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова и др. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983, с. 7–24.

²Данчев, Г. Пак там, с. 18 (тук под линия се споменава като евентуален извор на предговора към Душановия законник).

³Сване, Г. Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака. – Търновска книжовна школа. Т. 3. С., 1984, с. 87–89.

⁴Даничић, Ђ. Животи краљева и архиепископама српских, написао архиепископ Данило и други. Загреб, 1866, с. 200–203.

⁵Ивић, П. и М. Грковић. Дечанске хрисовуље. Нови Сад, 1976, с. 74.

⁶Стојановић, Јб. Стари записи и натписи. Кн. 1. Скупио и средио Јб. Стојановић. Београд, 1982 (фототип. изд.), с. 28, № 61.

⁷Пак там, с. 36, № 92.

⁸Пак там, с. 29, № 65.

⁹Ивић, П. и М. Грковић. Цит. съч., с. 75.

¹⁰Петканова, Д. Григорий Цамблак и византийските хроники (под печат в сб. в чест на проф. Ив. Добрев).